

ПРОФІЛАКТИЧНІ ЗАХОДИ З ПОПЕРЕДЖЕННЯ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Наукова література трактує термін "делікт" (від лат. deliktum) як правопорушення, злочин. Тобто протизаконна дія, провина; окремий випадок девіантної поведінки. Термін "делінквент" (від лат. delinquentis) інтерпретується як "правопорушник, злочинець. У США цей термін застосовується до неповнолітніх, визнаних винними в кримінально карних діях" [2: 127].

Deliktum або злочин – це центральне поняття кримінології. У сучасній кримінології підкреслюється багатозначність і невизначеність цього поняття. Зарубіжні кримінологи обмежуються визначенням злочину як поведінкового акту, що порушує кримінально-правову заборону.

F. Schmalleger [12, - р.16] приводить ряд визначень злочину залежно від "професійного" підходу: юридичне – "злочин є порушення закону" і психологічне – "злочин є форма соціального невміння пристосуватися до навколишнього середовища, яке може бути визначене як більш менш різко виражені утруднення, які індивід випробовує при реагуванні на вплив/стимули свого оточення".

Л.І. Спірідонов дає наступне визначення цього терміну: "Злочинність – це момент, стан соціального організму. Злочинність як соціальне явище є однією з характеристик суспільства, один з параметрів, що відображають стан соціального організму". [11, - с.21].

Я. Гилінський [5, - с.79] трактує поняття "злочинність" як "відносно поширене (масове), статистично стійке соціальне явище, різновид (одна з форм) девіантності, визначувана законодавцем у кримінальному законі". Автор підкреслює очевидність залежності злочину від зведення законів і від того в якій країні і в який час вони створені.

Аналогічне визначення запропоноване Дж. Хаганом – це "вид девіації, який полягає в таких відхиленнях від соціальних норм, які заборонені кримінальним кодексом" [13,- р.49].

Г. Крайг [6] стверджує, що девіантні і делінквентні форми поведінки – це пристосування до соціальних і психологічних реалій отроцтва і юності, хоча і засуджуване суспільством за свій екстремізм.

Вітчизняні й російські психологи виділяють наступні форми девіантної поведінки підлітків: утечі з будинку, бродяжництво, страхи і нав'язливості, наркотизм, вандалізм, графіті, гомосексуалізм.

У чистому вигляді говорити про досконалий злочин можна говорити лише з того моменту, коли особа, що його зробила, стає суб'єктом, тобто досягає певного віку, для умисних злочинів. Згідно з Кримінальним кодексом України [6], це - 16 років. А за деякими статтями закону, наприклад, ст.ст.115-117, це 14 років.

Види покарань для неповнолітніх, відповідно до скоєного злочину, передбачені наступні: штраф, суспільні роботи, виправні роботи, арешт, позбавлення волі на певний термін [6].

А. Бандура, Р.Уолтерс [1] пропонують наступну класифікацію правопорушень: субкультурний правопорушник, психопатичний, невротичний, органічний, психотичний. Підставою для класифікації є різноманіття чинників, які сприяють розвитку антигромадської поведінки. Умовність ділення делінквентів на типи достатньо очевидна і обумовлена не тільки труднощами в диференціації, але й цілком вірогідними комбінаціями. Спираючись на проведені дослідження, автори вважають, що вирішальне для успішної соціалізації значення має: готовність дитини встановлювати залежні стосунки, ступінь розвитку совісті і сила мотивації до агресії.

М. Раттер [10] приводить "двовимірну" типологію дітей з поведінкою, що відхиляється. По-перше, це підлітки з "соціалізованими формами" антигромадської поведінки. Для них не характерні емоційні розлади, вони легко пристосовуються до соціальних норм усередині тих антигромадських груп, до яких належать. Їхня поведінка, що відхиляється, виявляється нечасто несподіванкою для довколишніх. Таким підліткам властивий розвинений IQ, висока рефлексія. Їх відрізняє вміння маніпулювати довколишніми і відчуття міри в цій діяльності. По-друге, це діти з агресивною антигромадською поведінкою. Вони, стверджує автор, як правило, знаходяться в поганих стосунках з однолітками і зі своєю сім'єю. Мають значні емоційні розлади, що виявляються в негативізмі, агресії, зухвалості, мстивості.

Дослідження, проведені в Павлоградській виховально-трудовій колонії, дозволили виявити наступні особові особливості делінквентних підлітків.

1. У емоційно-вольовій сфері переважають такі якості, як невірноваженість, імпульсна, упертість, слабовілля, розгальмованість потягів, низький рівень самоконтролю і дисципліни.

2. У мотиваційно-потребнісній сфері спостерігаються неміцність і нестійкість моральних переконань, підвищена потреба в самоствердженні і спілкуванні, суперечності між бажаннями і можливістю їх задоволення. Так само наголошується несформованість системи етичних цінностей, наявність ціннісних орієнтацій з антигромадським змістом, примітивізм і спотворення потребнісної сфери, бідність інтересів, спрощена мотивація поведінки і діяльності.

3. Особові особливості охарактеризовані такими рисами, як лінь, грубість, брехливість, себелюбство, інфантилізм. Підкреслюється так само, що серед вихованців ВТК 89% мають акцентуацію.

4. Особливості між особовими взаємодіями полягають у наявності бар'єрів сприйняття, що виникають у пізнавальній сфері, які знижують загальний рівень розвитку особи, оскільки її вибірковість обмежується довкола осіб з ідентичним інтелектом. Наголошується так само обмежений діапазон соціально-прийнятних поведінкових стратегій.

5. Інтелектуальну сферу характеризує вузькість кругозору, бідність словарного запасу, переважання конкретно-ситуативного мислення над абстрактним, відсутність або низька якість знань елементів людської культури.

6. Особливості самосвідомості відрізняються низьким рівнем самооцінки (68%).

Вивчення морально-психологічної і емоційно-вольової сфери неповнолітніх злочинців виявило такі характерні якості, як послаблене відчуття сорому, бездушне ставлення до почуттів інших осіб, нестриманість, грубість, брехливість,

відсутність самокритики і жалю. Ослаблення вольових якостей зафіксоване в 15-20 % випадків. Це означає, що причини деліктів не в слабовіллі, а в негативній моральній і інтелектуально-вольовій спрямованості особи.

А.Е. Лічко [8] вважає, що в роботі з девіантними підлітками добре зарекомендував себе підхід, заснований на акцентуації характеру. У той же час учений відзначає, що було б помилкою ототожнення тієї або іншої акцентуації з девіантністю.

Серед обстежених підлітків з девіантною поведінкою у 63 % наголошувалися акцентуація характеру, тобто особливості характеру, що виходять за межі так званої "норми", але ступені психопатії, що не досягли. Існує певну залежність між основними формами девіантної поведінки з одного боку, і типами акцентуації з іншою. Правопорушення найбільш поширені серед осіб з епілептоїдними (21%), експлозивними (16,5%), нестійкими (15%), гіпертичними (16%) і істероїдними (20%) рисами вдачі. Рідко спостерігаються в шизоїдів (3%), і емоційно-лабільних типів, і практично відсутні в психастеніків, астеніків і сензитивних осіб.

Дослідження демонструють певний зв'язок між типами акцентуації і характером правопорушень. У правопорушників, що зробили крадіжку і хуліганство, виділяються 2 типи акцентуації: нестійкий (54%) і гіпертичний (40 %). Злочини, направлені проти особи, найчастіше здійснюються епілептоїдами (51%), експлозивними (46 %) і шизоїдами (34%).

Але, згідно з дослідженням, у масовій школі серед важких підлітків акцентуовані зустрічаються не частіше, ніж серед останніх. Це говорить про те, що патопсихологічні особливості характеру не є чинником, що безпосередньо обумовлює труднощі, що маніфестують у школі.

Потенціал патохарактерологічного підходу використаний в роботі І.М. Бушай. Суть доведеної автором гіпотези в тому, що "ніж більш сформований і адекватний образ "Я" підлітка, тим менш вірогідність імпульсивної, дезадаптивної поведінки" [3: 111]. Залежно від типу акцентуації по-різному виявляється ступінь інтегрованості або диференційованості когнітивного компоненту "Я". Отже, шляхи профілактики і корекції учений пропонує розробляти відповідно до цього показника.

Спектр причин, що приводять підлітка до делінквентної поведінки, достатньо широкий. Він включає біологічні і соціальні чинники.

Існує думка, що на формування протиправної поведінки впливають рівною мірою несприятливі соціальні дії (55%), органічні ураження головного мозку (40%), і менш виражений генетичний чинник.

Дослідження в цій області показують, що переважаюча частина неповнолітніх злочинців не має явно виражених фізичних або психічних дефектів. Але, проте, по - порівнянню з дорослою злочинністю, осіб з психічними аномаліями серед підлітків спостерігається значно більше, чим серед дорослих. Статистичні дані за 2003 рік свідчать про те, що в Україні спостерігається збільшення захворюваності підлітків розладами психіки і поведінки, що складає 70 випадків на 10 тис. підлітків (у 1992 році - 61).

Дослідження виявляють, що до недорозвинення або порушення функціонування психічних механізмів, що забезпечують дотримання правових і соціальних норм, приводять передумови особових і інтелектуальних відхилень у вигляді психофізіологічних порушень. Автори вважають, що "ці порушення можуть виникнути в результаті збою в генах дитини або їх обтяженій спадковими чинниками; в процесі внутрішньоутробного розвитку; у процесі пологів, унаслідок отриманої родової травми; унаслідок захворювання або черепно-мозкової травми в житті дитини, наслідками якого є порушення формування мозкових структур і ЦНС" [4: 7-8].

Підкреслюється важливість того факту, що психопатологічні риси неповнолітніх злочинців у більшості випадків не пов'язані зі спадковістю. У 80-85 % випадків вони отримані внаслідок несприятливих умов життя і виховання.

До соціальних причин, що формують делінквентну поведінку, на думку багатьох учених, відносять причини, закладені:

- у сім'ї. На момент скоєння злочину в неповних сім'ях виховуються 51 % неповнолітніх. Виділені параметри батьківського виховання (контроль, вимоги, способи спілкування, емоційна підтримка), що відповідають за певні патерни дитячих рис, пов'язані з відповідною поведінкою. Залежність, хоч і не завжди пряма, поведінки дітей від характеру дитячо-батьківських стосунків підкреслюється більшістю психологів. У більшості сімей (68%) матеріально-побутові умови були сприятливими. Отже, на формування деліктів у поведінці підлітка впливає не стільки матеріальний статус, скільки негативний мікроклімат сім'ї. Серед форм неправильного виховання автор виділяє в рівній мірі як гіпо-, так і гіперопіку;

- у державних учбово-виховних установах соціальної допомоги дітям, що залишилися без батьківського піклування;
- у загальноосвітній школі;
- у неформальних об'єднаннях неповнолітніх. Серед обстежених підлітків – правопорушників 55% скоїли злочин під впливом групи;
- у негативних суспільних тенденціях, пов'язаних з економічними кризами і політичними реформами;
- у підбурюванні з боку дорослих до здійснення злочинних дій, які за даними досліджень мають місце не менше чим в 20-30 % випадків;
- у тривалій відсутності соціально-корисних занять і недоліках в організації дозвілля підлітків;
- у недоліках організації правового виховання підлітків;
- у прямому ігноруванні індивідуального підходу у вихованні сім'єю і відповідними державними службами і органами;
- у негативному впливі засобів масової інформації, пропаганді культури насильства, легкому житті за рахунок злочинної діяльності і т.п.;
- в упущеннях у діяльності правоохоронних органів.

Під попередженням правопорушень неповнолітніх слід розуміти діяльність органів і служб у справах неповнолітніх, спеціальних установ для неповнолітніх, громадськість, направлену на виявлення і усунення причин і умов, сприяючих скоєнню злочинів неповнолітніми.

Відомий російський криміналіст Г.М. Міньковський підрахував, що в радянському суспільстві було задіяно понад 50 соціальних інститутів і посадових осіб, яким ставилося державою в обов'язок займатися профілактикою злочинності неповнолітніх. Зараз більшість з них не діють, а важкий підліток виявляється бездоглядним, представленим самому собі. Хоча відомо, що багато західних країн перейняли і вдосконалили створену в роки радянської влади систему профілактики злочинності підлітків, додавши до цієї системи, наприклад, суспільство анонімних алкоголіків, анонімних наркоманів,

індивідуальне шефство над важкими підлітками і різні клуби по інтересах. Відомий навіть такий екзотичний засіб як вивіз з Німеччини важких підлітків до Росії, в сибірські села терміном не менше, ніж на рік і мешкання там під керівництвом вихователя – добровольця.

На сьогоднішній день у суспільстві існують різні реабілітаційні центри, соціально-психологічні служби, консультації і інші методи для дії на підлітків з девіантною поведінкою. Для роботи залучають психологи, лікарі, педагоги, дільничні інспектори, співробітники дитячих кімнат міліції і т. ін.

Але, як показують кримінальні відомості, відсоток підліткової злочинності вкрай високий і має тенденцію до зростання. А значить, всього вище-переліченого явно недостатньо. Можливо, все корисне з минулого досвіду не слід забувати, а потрібно реконструювати і використовувати з урахуванням зміни особи підлітка і соціальної ситуації в країні.

Згідно з даними Поля Гендро і його співавторів, краща каральна програма дозволяла понизити рецидивну злочинність тільки на 6 %, тоді як краща профілактична програма знижувала її на 25 %.

Н.Н. Бушмаріна відзначає, що форми профілактичної роботи з підлітками вельми різноманітні. Автор згадує про комплексну терапевтичну діяльність, в рамках якої проводиться консультування, виявляється допомога в рішенні проблем відкидання, самоти. Так само відоме розповсюдження, на думку дослідника, отримали соціальні мережі молоді. Підлітків навчають підтримувати один одного, утворюючи ланцюжки і мережі взаємодопомоги.

Значну популярність, з погляду ученого, придбало полісистемне лікування (Multisystemic Treatment - MST) антисоціальної поведінки дітей і підлітків. Це лікування здійснюється в сім'ї. У його технологію входять: оцінка функціонування сім'ї, втручання в життя сім'ї, направлене на її оздоровлення, зміну стосунків з однолітками, поліпшення академічної і соціальної компетентності в школі, підключення індивідуальної терапії. Потрібно відзначити особливу ефективність у корекції виховання таких психотерапевтичних методів, як навіювання, переконання, гіпноз. Добре зарекомендував себе і когнітивний підхід при роботі з проблемами в області девіацій: тривожністю, невпевненістю в собі, труднощами у встановленні стосунків.

Корекція учасників молодіжних груп кримінальної спрямованості, зокрема делінквентних підлітків, вимагає особливих методів. Звичні педагогічні і виховні дії виявляються неефективними для вирішення завдань зменшення рецидиву кримінальної поведінки неповнолітніх. Побудова профілактичної роботи з цією групою підлітків вимагає, на думку автора, усестороннього вивчення причин протиправної поведінки і відмови від такого.

Але чинників скоюваних злочинів дуже багато, щоб виявити єдиний алгоритм нейтралізації і зниження цих негативних чинників на поведінку цільової групи. "Матеріальні, кадрові, ідеологічні, правові і інші ресурси впливу на зовнішні (макрочинники) і внутрішні (особові) чинники в нашій країні поки недостатньо сильні. А іноді ресурси, які повинні працювати на зниження злочинності неповнолітніх (школа, сім'я, наявність дозвільної та розвиваючої інфраструктури, систем правових органів і моральних санкцій, трудова і учбова зайнятість) стають, навпаки, прямими або непрямими тригерами делінквентної поведінки"

Існує точка зору, що система профілактики включає також організаційно - правові заходи: відтворення в кожному навчальному закладі відповідних органів профілактики правопорушень; відтворення різних груп, загонів з числа неповнолітніх; відтворення суспільних формувань з числа дорослих учнів і педагогів молодіжного віку; закріплення за учнями тих, хто перебуває на обліку в КМДН, власне осіб, які можуть зробити на них позитивний вплив; забезпечення тісної взаємодії внутрішньо шкільних і внутрішньо-училищних органів профілактики між собою і зовнішніми організаціями.

До спеціальних заходів криминологи відносять виявлення асоціальних, криминогенних і кримінальних груп, установа їх внутрішніх і зовнішніх зв'язків; виявлення ролі кожного члена групи і розробка його відриву від групи; виявлення фактичних і потенційних лідерів і розробка заходів по припиненню лідерської діяльності в подібних групах; розробка тактики роботи з асоціальними і криминогенними групами.

Тері Моффіт знайшла переконливі докази того, що "непоправні злочинці" проявляють помітні ознаки антигромадської поведінки вже в трирічному віці. Більш того "непоправні злочинці", які входять у підлітковий період делінквентами, що вже сформувалися, як правило, погано піддаються корекції. Отже, на думку вченого, ефективна профілактика повинна починатися якомога раніше, переважно до надходження в перший клас.

У сучасній світовій девіантології учені розрізняють 3 рівні превенції: первинну – близьку по сенсу "загально соціальної профілактиці", тобто дії на середовище, екологію, економічні, соціальні, політичні умови життя населення в цілях їх поліпшення, гармонізації; вторинну превенцію – аналог "спеціальної" профілактики, розрахованої на забезпечення заходів безпеки, дію на "групи ризику", усунення обставин, що сприяють девіантним проявам, і третинну або індивідуальну профілактику.

Ми вважаємо, що питання про реалістичність і ефективність профілактики злочинних дій залишається відкритим. Я. Гилінський указує на невизначеність об'єкта превенції; на незнання причин злочинності, що виключає вплив на ці причини; на відсутність переконливих даних про ефективність тієї або іншої превенції; на небезпеку звироднілості профілактики в знехтування прав людини, оскільки превенція – це втручання в особисте життя.

Проте, профілактика по попередженню підліткової делінквентності повинна існувати. Ми вважаємо, що профілактика є набагато переважною проти репресій. Як підкреслює Я. Гилінський: "Застосування заходів профілактики повинне мати обмеження, що перешкоджають зловживанням" [5: 458].

Таким чином, аналіз літературних джерел не дозволяє виявити якого-небудь єдиного, загальновизнаного підходу до визначення поведінки підлітків, що відхиляється. У нашій роботі ми дотримуємося поняття "делінквентна поведінка", яке інтерпретується нами як протиправна, злочинна поведінка. Про досконалий злочин ми говоримо лише з того моменту, коли суб'єкт досягає віку, визначеного Кримінальним і Кримінальними кодексами України (16, а за деякими статтями й 14 років).

Немає і єдиного розуміння щодо діагностики критеріїв у профілактиці поведінки і особового розвитку підлітків. Кожен з існуючих підходів має свої підстави і свою логіку. Спектр причин, що приводять до делінквентної поведінки, достатньо широкий і включає як біологічні, так і соціальні чинники.

Виявлені особові особливості делінквентних підлітків, а саме – особливості акцентуації, нерозвиненість емоційно-вольової сфери, збитковість мотиваційно-потребнісної сфери, несформованість адекватного образу "Я", уявлень про майбутнє, збіднення інтелектуальної сфери, занижена самооцінка – є важливими передумовами формування підліткових деліктів.

Кримінальна психологія стає одним із засобів, який можна використовувати в профілактиці підліткової злочинності. До профілактичних заходів по запобіганню делінквентної поведінки можна віднести заходи, здійснювані психологами, педагогами і юристами. Не дивлячись на дискусійність питання про користь заходів превенції, вона, проте, є бажанішим явищем, ніж каральні заходи і кримінальна відповідальність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бандура Альберт, Волтерс Ричард. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений: [пер. с англ. Ю. Б. Брянцевой. Б. Красовского]. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – Глава 7. Асоциальная агрессия, – С.352-371.
2. Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 420 с.
3. Бушай І.М. Особливості когнітивного компоненту "Я-образу" акцетуйованих підлітків / І.М. Бушай // Психологія: зб. наукових праць. – К.: НПУ, 1999. – Випуск 2(5), – С. 11-117. – 280 с.
4. Вопросы профилактики и коррекции преступности в подростковом и раннем юношеском возрасте. (Итоги психодиагностической и коррекционной работы с воспитанниками Павлоградской воспитательно-трудовой колонии в 1998 год): Днепропетровск, 1999.
5. Гилинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других "отклонений" / Я. Гилинский. – СПб.: Издательство "Юридический центр Пресс", 2004. – 528 с.
6. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб., 2001.
7. Кримінальний кодекс України. – Харків, "Одіссей", 2008.
8. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А.Е. Личко. – Л.: Медицина, 1983.
9. Пирожков В.Ф. Законы преступного мира молодежи. Криминальная субкультура / В.Ф. Пирожков. – Тверь: Изд. Приз, 1994.
10. Раггер М. Помощь трудным детям / М. Раггер. – М.: Прогресс, 1987. – 424 с.
11. Спиридонов В.И. Криминологический факт и его оценка / В.И. Спиридонов // Криминология.
12. Schmalleger F. Criminology Today. An integrative introduction. Third Edition. Prentice-Hall, Upper River, NJ, 2002. P. 16.
13. Hagan J. Modern Criminology: Crime, Criminal Behavior and its Control. NY: McGraw-Hill. 1985. H.49

Подано до редакції 12.08.09

РЕЗЮМЕ

У даній статті представлені деякі міркування з приводу доцільності здійснення превентивних заходів для підлітків. Виявлено специфіку виникнення делінквентної поведінки, показані особові особливості, властиві підліткам правопорушникам.

Ключові слова: профілактика, підліток, делінквентна поведінка.

А.Ш. Коваль

ПРОФИЛАКТИЧЕСКИЕ МЕРЫ ПО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЮ ДЕЛИНКВЕНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

РЕЗЮМЕ

В данной статье представлены некоторые соображения по поводу целесообразности осуществления превентивных мер для подростков. Выявляется специфика возникновения делинквентного поведения, показаны личностные особенности, присущие подросткам – правонарушителям.

Ключевые слова: профилактика, подросток, делинквентное поведение.

A. Sh. Koval

PREVENTIVE MEASURES OF TEENAGERS' DELINQUENT BEHAVIOR

SUMMARY

The article considers expedience of realizing preventive measures for teenagers. It reveals specificity of appearance of delinquent behavior, demonstrates personal features inherent in teenagers - offenders.

Keywords: preventive measures, teenager, delinquent behavior.
